

BEREND T. IVÁN¹

LEMARADÁSOK ÉS FELZÁRKÓZÁSOK – ÉLES REGIONÁLIS KÜLÖNBΣÉGEK EURÓPÁBAN BACKWARDENESS AND ADVANCEMENT – SHARP REGIONAL DIFFERENCES IN EUROPE

Ezt az esszét, melyet kiadás előtt álló könyvem² összefoglalása alapján írok, Simai Mihálynak, a világgazdaság kiváló kutatójának és ismerőjének ajánlom, akivel együtt indult szakmai utunk 1948-ban illetve 1949-ben a Közgazdaságtudományi Egyetemen, először egyetemi hallgatóként, majd tanársegédként és professzorként. Idén, 2020-ban néhány hónap eltéréssel mindketten kilencvenévesek vagyunk.

A mai világban szélsőséges gazdasági eltérések különítenek el nagyon gazdag és nagyon szegény országokat. Nem egy ázsiai és afrikai ország egy főre jutó nemzeti jövedelme egy évben mindössze néhány száz dollár, miközben vannak országok, melyekben az egy-egy főre jutó jövedelmi szint 100.000 dollár felett áll. Ha nem is ennyire szélsőségesen, de – amiről a következőkben írni akarok – Európán belül is félelmetes a jövedelmi szóródás, gazdagság és szegénység ellentéte. Luxemburg és Chişinău, Moldova fővárosa, vagy Kiev, Ukrajna fővárosa között a földrajzi távolság mindössze 1.700 kilométer, de az egy főre jutó jövedelmek különbsége közöttük fényévnyi távolságban vannak egymástól, \$102.000, illetve \$2.100 és \$2.300.

Egyes országok előretörése és mások súlyos lemaradása Európán belül a 16. és 19. század között indult el. A különbségek mérésére a 19. század eleje óta vannak megbízható adataink, melyek világossá teszik, hogy a modern kor két évszázadában, a 19. és 20. században a regionális különbségek nemcsak tartósak maradtak, hanem még növekedtek is. Ma, a 21. század elején a különbségek nagyobbak, mint bármikor korábban. Vajon miért törtek előre egyesek és miért szakadtak le mások? Miért konzerválódott, illetve még növekedett is a különbség? Valami fátumszerű meghatározottság törvényszerűsége működne? Ha egy ország a kezdetekben valami okból lemaradt, akkor nincs többé lehetősége a felzárkózásra vagy életörésre?

Hadd kezdjem válaszomat e kérdésekre azzal, hogy a 16. és 19. század közötti jövedelmi olló szétnyílása szoros kapcsolatban állt egy mindent átalakító kulturális-társadalmi-politikai forradalommal, mely a 14. és 19. század között Nyugat-Európát átjárta, de nem, vagy csak marginálisan érezte hatását a mediterrán, valamint közép- és kelet-európai világban. Míg Nyugaton egy

¹ egyetemi tanár, a Budapesti Corvinus Egyetem és a University of California at Los Angeles professor emeritusa, a Magyar Tudományos Akadémia volt elnöke (1985-1990), a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem volt rektora (1973-1979)

² Economic History of a Divided Europe: Four Diverse Regions in an Integrating Continent, London: Routledge, 2020.

több száz évet átfogó forradalmi hullám söpört végig a renaissance-tól a protestáns forradalmon át a felvilágosodás, majd a tudományos-technikai forradalmak formájában, mely természetszerűen kapcsolódott össze a feudális társadalmi rend forradalmi elsöprésével, s ezzel egyidejűen az első majd második ipari forradalommal, s hozta létre a liberális demokráciák ipari társadalmát, addig mindez csak nem, vagy alig érezte hatását a déli és keleti európai perifériákon. A felforgató kulturális forradalmak ezeken a térségeken vagy nem játszódtak le, vagy – mint a protestáns forradalmat – leverték az ellenreformáció erői. A nagy társadalmi forradalmak Németalföldön, Franciaországban és – bár nagyon eltérő módon – Angliában gyökeresen átalakították a társadalmi-politikai szerkezeteket, de a perifériákon – Spanyolországban ötször, Lengyelországban háromszor is – véres vereségeket szenvedtek és nem tudtak diadalmaskodni.

Ezekben az évszázadokban a nyugati társadalmi berendezkedés, kulturális átalakulás és iparosodás következtében, ami a kontinens déli és keleti felén nem következett be, a gazdasági fejlettségi különbségek ollója is szélesre nyílt. A Nyugat felemelkedett, a perifériák leszakadtak. A 19. század elején, 1820-ban azt tapasztalhattuk, hogy a mediterrán régió gazdasági szintje – Angus Maddison legjobb számítása-becslése alapján – egy főre jutó nemzeti jövedelemben (GDP) mérve a Nyugat szintjének 62%-át, a kontinens keleti fele pedig 60%-át érte még el, de 1870-re az előbbi már 53%-ra, az utóbbi pedig 51%-ra esett vissza. Vessünk egy pillantást az ezt követő időszakra! Hogyan festett fejlettség és elmaradottság különbsége a 20. század elején?

Az I. világháború előtt, 1913-ban – a már jócsán fejlett statisztika adatai szerint – négy európai régió különült el Európában. A Nyugat, a Mediterrán dél, Közép-Európa, valamint Kelet-Délkelet-Európa. S közöttük már jóval nagyobbá vált a szakadék: A mediterrán országok már nem érték el a Nyugat szintjének felét sem (47%), Közép-Európa és a Baltikum még valamivel rosszabbul állt (45%), s Oroszország, valamint a Törökországgal együtt számított Balkán együttes szintje már a Nyugat egyharmadát sem (30%) érte el.

A perifériák iparosodása elmaradt, s kezdetlegesebb agrárgazdasági szinten rekedtek meg. Hiányzott modern pénzügyi rendszerük, alacsony volt a tőkefelhalmozás és befektetés mértéke, s a lassan és késve megindult modernizálási folyamat, a megjelenő bankok és ipari vállalkozások nagy része is a fejlettebb Nyugat befektetései nyomán (és nem kis részben bevándorló vagy csak befektető nyugati vállalkozók kezdeménye alapján) jött létre. Mint a két világháború közötti évtizedek egyik legjelentősebb magyar történésze, Szekfű Gyula megállapította: „a magyar nem kapitalista talentum.” A számos önálló államra tagolt és még akkor ugyancsak lemaradt német-ség olyan filozófusokat produkált, mint Fichte, aki 1800-ban teljes protekcionista elzárkózást és az állampolgárok nyugatiakkal való érintkezésének megtiltását hirdette. Az orosz nacionalista szlavofil mozgalom vezető képviselői, mint Danyilevszkij az 1860-as években egyenesen elítélte a Nyugat materialista szellemiségét és óvott a nyugati kapcsolatoktól. Mint a századvég egyik legjelentősebb gondolkodója, Isaiah Berlin egyik esszéjében leszögezte: „savanyú volt a szőlő.” Ha nem tudjuk követni és elérni a Nyugatot, akkor ne is akarjuk már, akkor marasztaljuk el, tekintsük alábbvalónak anyagias beállítottságát. (Ez a mentalitás egyébként ma is kísért a lemaradottabb térségek országaiban.)

Az olló szétnyílása azonban a 20. század során, egészen a 21. század elejéig, pontosabban az 1913 és 2013 közötti évszázadban még jelentősen tovább nyílt, hiszen míg a Nyugat országai együttesen 12-szeresre, a közép-európai országok csak alig több mint 8-szorosra, az orosz-török-balkáni régió pedig nem egészen 4-szeresre növelte jövedelmi szintjét. Egyedül a mediterrán országok visszaesése állt meg, sőt fordult felzárkozási tendenciára a Nyugatot meghaladó, 16-szoros növekedéssel.

2013-ban négy élesen eltérő gazdasági fejlettségű európai régió különül el. A Nyugat szintjét a mediterrán régió (a korábban hasonlóan elmaradott Írországgal együtt) már 64%-ra közelítette meg, de Közép-Európa és a Baltikum még az egyharmadát sem (32%) érte el, s a kelet-délelet-európai zóna országai a Nyugat mindössze 11%-ának jövedelmi szintjén állnak. (Azonnal hozzá kell tenni, hogy ez nem azt jelenti, hogy ennyivel rosszabbul élnek, ennyivel alacsonyabb életszínvonaluk is, hiszen a szegényebb országokban nemcsak a jövedelmek, hanem az árak és lakások is olcsóbbak. Magyarország például az Egyesült Államok egy főre jutó jövedelmi szintjének egynegyedét elérve az amerikai életszint felén áll.)

Vajon miért szakadtak le a perifériák? Hadd ismétljem meg ezen a ponton a korábban feltett kérdéseket! Miért konzerválódott, illetve még növekedett is a különbség? Valami fátumszerű meghatározottság törvényszerűsége működne? Ha egy ország a kezdetekben valami okból lemaradt, akkor nincs többé lehetősége a felzárkózásra vagy életörésre? Ezekre a kérdésekre keresve a választ mindenekelőtt előre kell bocsátani, hogy szó sincs végzettszerű meghatározottságokról, szó sincs arról, hogy korábbi lemaradásból ne lehetne felzárkózni.

Az európai kontinensen belül számos ország sikeresen tudott kitörni korábbi viszonylagos lemaradásából. Az előbbieken nem említettem, hogy a 19. század közepéig, utolsó harmadáig Dánia, Svédország és különösen Norvégia lemaradt a nyugati előretörésből és 1870-ben nem sokkal állt jobban, mint Közép-Európa országai. Ugyanezt lehetett elmondani a 19. századi Finnországról és különösen a század egyik legnyomorultabb helyzetében senyvedő Írországról is. Ezek az országok azonban fokozatosan felzárkóztak, sőt élre törtek. A skandináv országokban erre a 19. század utolsó harmadától és a 20. század első felében került sor, Finnországban a 20. század második felében és Írországból a 20. és 21. század fordulója körül.

1870-ig Svédország, Dánia és Norvégia – szemben a gyorsan iparosodó Nyugat-Európával – még nem indult el az iparosodás útján, hanem viszonylagosan alacsony jövedelemmel rendelkező nyerstermékeket kitermelő (Dánia esetében gabonatermelő) és exportáló ország volt. Közlekedési rendszerük elmaradott volt. Svédország feldolgozatlan fát és vasércet, Norvégia ugyancsak feldolgozatlan fát és halat, Dánia gabonát exportált. 1870-ben a három skandináv ország egy főre jutó átlag GDP-je az angol-holland-belga szint 57%-át érte csak el, vagyis mindössze 15%-kal volt nagyobb a jövedelmük, mint akkor a cseh területeknek, Magyarországnak vagy Lengyelországnak. Exportjövedelmeikből és nyugati befektetések révén a század utolsó harmadában ezek az országok megkezdték feldolgozóiparaik kiépítését, és fokozatosan rátértek nyersanyagaik feldolgozott formában történő exportjára. Az I. világháborúig eltelt nem egészen fél évszázad idején a skandináv országok addig példátlan, évi 11%-os növekedésre váltottak. A világ élenjáró fa- és papíriparát építették ki. Svédország a modern vas- és acélipar hazájává vált. Dánia felhagyott a gabonatermeléssel, amely az olcsó amerikai gabonainvázio következtében válságba fordult Európában, és inkább importálni kezdte a gabonát, miközben a világ egyik legfejlettebb állattenyésztésére, tejgazdaságára és élelmiszerfeldolgozására tért át. A három skandináv ország 1870 és 1913 között megkétszerezte egy főre jutó jövedelmét. Svédország gazdasági növekedése háromszor olyan gyors lett, mint Európa átlagos növekedése. Dánia és Svédország felzárkózott Nyugat-Európaéhoz (annak 85-98%-át érve el). A két világháború között a felzárkózási folyamat folytatódott, és Skandinávia az európai élvonalba emelkedett.

Finnország a 18. század végéig Svédország mezőgazdasági periferiája volt, majd 1809-ben Oroszország elfoglalta. Az autokratikus és nagy tömegeiben még analfabéta orosz birodalom részeként, de jelentős autonómiával rendelkezve a protestáns Finnország parlamenti demokráciát épített ki, és rendkívüli erőfeszítéssel fejlesztette oktatási rendszerét. Sajátos módon még

előnyt is tudott kovácsolni az orosz birodalomhoz való tartozásból, amennyiben az elmaradott piac fontos ellátójává vált. Az ország az I. világháború után elnyerte függetlenségét. Ekkor, sőt lényegében a 20. század közepéig még exportjának 40%-át feldolgozatlan fa tette ki. Ezt követően azonban két évtized során ez az arány 18%-ra esett vissza, és a skandináv modellt követve kiépítette exportorientált papíriparát. Sajátos „finnlandizált” politikai státuszában a szovjet piac változatlanul döntő maradt számára. Részben svéd befektetésekkel gyors iparosodás játszódott le a gépipar, majd modern elektronika vezető exportszektoraival. Ez utóbbi ágazatok produkálták az ország exportjának több mint egyharmadát 1970-re. 2014-ben Finnország, nem utolsósorban a világ első helyein álló oktatási rendszere révén Németországot és Hollandiát is megelőzve negyedik helyre emelkedett a világ legversenyképesebb országai sorában. A finn nemzeti jövedelem, mely az 1870-es évek közepén még alig haladta meg a lengyel és magyar szintet, felzárkózott Skandináviához és Nyugat-Európához.

Az észak-európai gazdasági sikerben nagy szerepet játszott, hogy bár korábban alig haladták meg a közép-európai szintet és gazdaságilag perifériális jellegzetességet tükröztek, kulturális és társadalmi értelemben és nem utolsósorban politikai berendezkedés tekintetében, társadalmi szabadság, protestáns etika és megtakarítási készség tekintetében Nyugat-Európához voltak hasonlóak. Végül is ez vált felzárkózási sikerük igazi titkává.

Néhány évtizeddel később Írország követte a skandináv és finn utat. A 19. században Írország Anglia belső gyarmataként és olcsó munkaerőellátójaként Európa szegényebb feléhez tartozott és nagyjában a közép-európai gazdasági-jövedelmi szinten állt. Sőt egyedülálló módon a század közepi éhínség, majd tömeges kivándorlás következtében az egyetlen ország volt a kontinensen, melynek lakossága megkétszereződés-megháromszorozódás helyett felére csökkent. Napjainkban az Egyesült Államok lakosságából 40 millió ember úgy tartja számon, hogy ír gyökerei vannak. Az 1920-as évek elején függetlenné vált Írország közepes, Közép-Európára emlékeztető fejlettségi szintje nem sokat változott az 1980-as évek végéig. A népesség egyötöde munkanélküli volt, s Anglia jövedelmi szintjének mindössze 60%-át érte el.

A történelmi horderejű fordulat az Európai Unióhoz való 1973. évi csatlakozást követően, mintegy egy-másfél évtized után következett be. Az 1990-es évek első felében már évi 5%-os gyors növekedésnek lendült az ország. Ebben szerepet játszott az Európai Uniótól kapott €43 milliárd támogatás, melyet az Unió kevesbé fejlett országainak támogatására fizettek, és amely évente 0,5% többletnövekedést okozott. Az 1990-es évtized második felében már évente 10%-kal nőtt az ír gazdaság. 2000-re a munkanélküliek aránya már csak 4,5% volt. A nemzetközi sajtó „ír gazdasági csodáról” cikkezett és – a kínai növekedési ütem alapján – „kelta tigrisnek” nevezte az országot. 2013-ra Írország GDP-je már az Európai Unió átlagának 136%-ára ugrott, meghaladva Anglia, Németország és nem egy észak-európai ország jövedelmi szintjét. Az ír felzárkózási, sőt élre törési siker mögött egyértelműen az európai uniós tagság húzódik meg. A magasan képzett, angolul beszélő lakosságú ország uniós tagsága mágnesként vonzotta az amerikai és ázsiai befektetéseket, mintegy ugródeszkaként használva az Európai Unió hatalmas piacára történő bejutáshoz. A legnagyobb tengerentúli multinacionális vállalatok, beleértve a high-tech iparok vállalatait is, nem egy esetben létesítettek közös ír-amerikai, vagy ír-dél-koreai tulajdonú gyárat. Míg a 2000-es évek előtt ezek a külföldi befektetések évente egy és tizenkilenc milliárd dollár között mozogtak, 2000 és 2004 között már elérték a \$30 milliárdot, 2005 és 2009 között az évi \$50-60 milliárdot, míg 2013-2014 folyamán már csaknem \$90 milliárd beruházás folyt be az országba. Az ír export felét ezek a külföldi alapítású vállalatok szállítják. Napjainkra, 2018-ra Írország közel \$79.000 egy főre jutó GDP-je Norvégia és Svájc mögött a harmadik legmagasabb Európában,

majdnem kétszerese a japánnak és jelentősen meghaladja az USA (\$65.000) jövedelmi szintjét is. Az ír titok nyitja ez esetben is a magasan felett, középpontba állított oktatási szint, az európai uniós tagság, integrálódás az európai piacba és a külföldi befektetések jó kiaknázása.

Annak ellenére, hogy Olaszországot és Spanyolországot jobban és hosszabb ideig terhelte a perifériás, nem utolsósorban társadalmi-kulturális múlt számos elemének továbbélése, az 1980-as évektől az Európai Unióhoz történő csatlakozás és erőteljes integrálódás ugyancsak elindította őket a felzárkózás útján. Ezeknek az országoknak az úgynevezett Human Development Indexe, amely a GDP szintje mellett az ország egészségi állapotát és oktatási szintjét is méri, csak 4%-kal maradt le Nyugat-Európa szintje mögött. A Gazdasági Szabadság Index, mely a kereskedelmi, beruházási, a gazdaság jogi kereteinek állapotát méri, ugyancsak kevéssel, mindössze 9%-kal marad el Nyugat-Európától. Napjainkban, a 2018-as legújabb adatok alapján Olaszország több mint \$36.000, Spanyolország nem egészen \$33.000 egy főre jutó jövedelmével már Nyugat-Európa kétharmadához közelít és a világ magas jövedelmi szinttel rendelkező felső egyötödéhez tartozik.

Az Európai Unióhoz csak a kommunizmus összeomlása után, 2004-ben csatlakozott közép-európai országok, melyek még az 1990-es évek elején is súlyos visszaesést szenvedtek, s melyeket nagyon erősen sújtott azután a 2008-ban kirobbant pénzügyi-gazdasági válság is, megindulhattak csatlakozásuk nyomán a felzárkózás útján. Igaz, a visszatartó erők még súlyosak. Közöttük nem egy ország uniós tagsága ellenére unió-ellenes politikát folytat. Szövetséget nem Nyugaton, hanem Keleten, Oroszországban, Törökországban és Kínában keres. Illiberálisnak nevezett autokratikus, demokráciát korlátozó rezsimeket épít, mint Magyarország, Lengyelország, sőt ezekkel nem egy szomszédos országok is. A korrupció és a feketepiac még súlyos és nagy szerepet játszik a mindennapi életben. A térség kilenc országa még 2018-ban is csak a Nyugat szintjének alig több mint egyharmadát (36%) éri el. Ugyanakkor néhány legjobban produkáló ország közülük már a magas jövedelmi kategóriába emelkedett. Különösen kiemelkedik sorukból a már korábban is viszonylag jobban álló Szlovénia és Csehország, a száz évvel ezelőtt még Magyarország viszonylag elmaradottabb Felvidékeként viszonylagos elmaradottságban élő Szlovákia, valamint a szegény szovjet tagországból a skandináv országok és Finnország gazdaságával erősen integrálódó és ennek nyomán élre tört Észtország és Baltikum. Ezek az országok már elérték a nyugati fejlettségi szint mintegy felét.

Nem végzetserű és megváltoztathatatlan tehát a korábbi lemaradás. Jó kormányzati politika, az európai integráció lehetőségének jó kiaknázása, erőteljes oktatásfejlesztés sikeresen kövezi ki a felzárkózás útját. Ahol ez nem történik meg, ott kísért leginkább a múlt.

Vajon milyen formákban érzékelhetjük a korábbi lemaradás tovább élő, a modern felzárkózást hátráltató hatásait? Ezzel kapcsolatban arra kell utalni, hogy a korábbi viszonylagos elmaradottság közegében természetszerűen alakultak ki társadalmi szokások és magatartások, melyek a családok és kisebb közösségek szférájában tovább élnek, és még a megváltozott történelmi körülmények között is csak nagyon lassan változnak, vagyis meglepően tartós önálló életet élve hátráltatják a modern átalakulást.

Ezek között a vonások között említhető az alacsony részvétel a munkaerőpiacon. Az Európai Unió célkitűzése szerint 2020-ra 75%-os részvételt szeretnének elérni. Ez nem lehetetlen az északnyugat-európai országokban, ahol a munkaképes korú lakosság mintegy 70%-a dolgozik. Horvátországban, Görögországban, Romániában és Bulgáriában azonban csak 51–53%, s az Unió kívüli Moldovában 40%. Az alacsony munkaerő-piaci részvétel egyik fontos társadalmi tényezője a nők különösen alacsony munkavállalása a perifériákon. Míg az EU-28 országaiban

2010-ben a férfiak részvétele 73%-os volt, a nőké csak 55%-os. Ebben döntő szerepet játszott, hogy Szlovákiában, Horvátországban és Görögországban csak a munkaképes korú nők 30%-a dolgozott. Törökországban ez az arány mindössze 27%.

Egy másik igen fontos társadalmi különbség az iskolázottságban mérhető. A viszonylag elmaradottabb perifériákon szembetűnően alacsonyabb a lakosság iskolázottsága. A 20. század elején ez még az analfabetizmus széleskörű elterjedtségében nyilvánult meg. Portugáliában és Olaszországban például a lakosság egynegyede, Galíciában 59%-a nem tudott írni és olvasni. Lengyelországban csak az elemi iskolai korban lévő gyerekek 20%-a járt iskolába. Napjainkban a lemaradás elsősorban a felsőoktatásban való jóval alacsonyabb részvétel formájában és az elsajátított tudás alacsonyabb fokában jelentkezik szembetűnő formában.

Szembetűnőek azonban a különbségek a magasan fejlett és a viszonylag elmaradottabb országok között olyan magatartási szokásokban is, mint az államhoz és intézményeihez való kedvetlen viszony. A régi körülmények, esetenként sok száz éves idegen uralom vagy rabló-élnyomó elitek uralma következtében a társadalomban kialakult az állami intézmények iránti bizalmatlanság, sőt ellenséges viszony. Az állami intézmények helyett – melyeket nem éreznek sajátjuknak – az emberek szívesebben fordulnak informális kapcsolatokhoz, patrónusokhoz, családi-baráti segítséghez ügyes-bajos dolgaik elintézésére. Ennek nyomán a fejlett és jól működő társadalmakkal ellentétben az is jellegzetes, hogy a gazdasági tranzakciók jelentős része nem a hivatalos, államilag regisztrált formák között történik, hanem az úgynevezett nem regisztrált feketepiacon. A javító és építő munkák nem kis részét számlázás nélkül és az azzal összefüggő adózás elkerülésével végzik. Még üzletekben is megkérdezik a vevőt, hogy kér-e számlát, és ha nem, a tranzakció olcsóbb, adómentes. Ez a jelenség természetesen úgyszólván mindenütt megfigyelhető, de míg Európa északi országaiban a felmérések szerint a feketepiac a GDP mintegy 9-15%-át teszi csak ki, addig a mediterrán országokban már 24-26%-át, Közép-Európában 20-27%-át, Bulgáriában és Romániában 30-33%-át, és Ukrajnában esetenként még az 50%-át is megközelíti.

Ezzel szoros összefüggésben emelhető ki a korrupció és adócsalás elterjedtsége is. Nyilvánvaló, hogy ez ugyancsak mindenhol felbukkanó jelenség, de az északnyugat-európai országokban sokkal kevesbé jellemző, mint a perifériákon. Míg a korrupció mérését végző nemzetközi intézmény (Transparency International) 2015-ös adatai szerint Dánia, Finnország és Svédország korrupciós indexe egy 100-as skálán mérve (ahol 100 egyenlő a korrupció teljes hiányával) 89-91-en állt, addig az Európai Unió átlaga 66-ot tett ki. Olaszországban, Görögországban, valamint a közép- és kelet-európai országokban ezzel szemben patológikus korrupcióról adnak számot. Ukrajna, Moldova, Románia és Bulgária Európa legkorruptabb országai közé tartoznak. A 177 országban végzett felmérés szerint a korrupció elterjedtsége alapján Törökország a 122. helyen állt.

Ez szoros összefüggésben áll az adócsalással is. Bettino Craxi miniszterelnök szerint – aki később maga is adócsalás miatt menekült el az országból – 1987-ben az adócsalás következtében az olasz bruttó nemzeti jövedelem egynegyedét ellopják. Görögországban a hozzáadottérték-adó (VAT) egyharmadát nem fizetik be, és a pénzügyminiszter állítása szerint ha nem lenne adócsalás, akkor eladósodási válság sem lenne az országban.

Míndezek és a más hagyományokban gyökerező társadalmi magatartási vonások a perifériák országainak versenyképességét és növekedési lehetőségeit csökkentik. Jól tükrözi ezt a World Economic Forum által készített Global Competitiveness Report, ami Olaszországot 2010/2011-ben 139 ország között csupán a 43. helyre rangsorolta. Ebben szerepet játszottak az ország intézményi rendszerének működési gyengéi, mely tekintetében – 183 ország között – Olaszország csak a 92. helyen állt, összefüggésben 118. helyre rangsorolt munkaerő-piaci gyengeségével

és 131. helyen álló eladósodási szintjével. A Világbank Doing Business Reportja 2012-ben 87. helyre rangsorolta az országot, és a 77. helyre abból a szempontból, hogy milyen könnyű vagy nehéz új üzletet kezdeni. Ezeknek a rangsorban elfoglalt helyeknek az értelmezéséhez jó emlékezni rá, hogy Európában 44 önálló állam van. A mediterrán valamint a közép- és kelet-európai országok ezen mutatók alapján hasonlóan rossz helyezéseket értek csak el, és többnyire nem európai állapotban találhatók.

Mіндеzen tényezők meghatározó szerepet játszottak a korábbi viszonylagos elmaradottság újratermelésében, tehát a régiók közötti markáns fejlettségi különbségek tartósságában, sőt növekedésében. Európa keleti, délkeleti régiójában, Oroszországban és számos más volt szovjet utódállamban, a Balkán országaiban és Törökországban, vagyis az Európa Unión kívülrekedt országaiban 2018-ban is átlagosan csak a nyugati régió egy főre jutó jövedelmi átlagának 11%-át éri el. Ezen országcsoportba tartozó országok között nem egy nem éri el az európainak nevezhető kategóriát: Moldova alig haladja meg Zimbabwe szintjét, és a régió 18 országából 16 a világ átlagos jövedelmi szintje (\$12.000) alatt áll, sőt közülük 10 ország még annak felét sem éri el. Ennek a régióknak az országai eddig képtelenek voltak teljesíteni az Európai Unióba való felvétel követelményeit. Oktatási rendszerük többnyire elmaradott, az átlagos élettartam jelentősen alacsonyabb, a Human Development Index, valamint a Gazdasági Szabadság Index csak a Nyugat szintjének 80%-a körül áll, az Internet használóinak száma nem sokkal több, mint a nyugati fele. Ezen régió országaiban a szabad piacgazdasági rendszer még nem domináns, a kormányzatokkal összefonódott oligarchia uralja. Még kevésbé elfogadható társadalmi-politikai rendszerük, gyakorta autokratikus-diktatórikus berendezkedésük, az emberi jogok tiszteletben tartásának súlyos megsértése és a sajtószabadság hiánya. Mindez alkalmatlanná tette őket a felvétellel az Európai Unióba.

A lemaradó, ma is gazdaságilag kevésbé fejlett országoknak és régióknak mindenekelőtt jobb politikával, oktatásfejlesztéssel, a korrupció elleni kíméletlen és szívós küzdelemmel kell alkalmassá válniuk az európai társadalmi-kulturális és politikai normák betartására, a regionális integrációra. Nem a végzet kísérti őket, nem külső erők taszítják ezeket az országokat lemaradásba, hanem saját hibáik, rossz politikájuk, a lakosság nagy részének még fennálló képzettségi lemaradása, a diktatórikus-autokratikus kormányzatok elfogadásáról tanúskodó hajlandósága. Nehéz, de nem leküzdhetetlen örökség, amivel szembe kell nézniük és meg kell birkózniuk.